

Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΟΣ

1.

Τι σημαίνει εργατικό κίνημα: Ας δοκιμάσουμε την οπτική του μεγάλου χρόνου: Για αιώνες, η κοινωνική διαμαρτυρία πήρε τη μορφή εξεγέρσεων και διαμαρτυριών, με κύριο χαρακτηριστικό την αποσπασματικότητα, την ασυνέχεια, τη στιγμιαία εμφάνιση. Μόνο κατά τη βιομηχανική εποχή η κοινωνική διαμαρτυρία αποκτά οργανωμένο και συνεχή χαρακτήρα, εκφράζεται με συνδικάτα και κόμματα με διαρκή δραστηριότητα. Παράλληλα, οι κοινωνικές εξεγέρσεις, βαθμιαία, είτε έχασαν τον αυθόρμητο χαρακτήρα τους είτε τον συνδύασαν με το σχέδιο, την καθοδήγηση, την οργάνωση. Η ιστορία, λοιπόν, του εργατικού κινήματος αφορά την ιστορία της κοινωνικής διαμαρτυρίας κατά τη βιομηχανική εποχή. Μέσω της κοινωνικής διαμαρτυρίας το εργατικό κίνημα συνδέθηκε –ως αποδέκτης αλλά και ως παραγωγός– με ένα ρεύμα εξισωτικών ιδεωδών, το οποίο, έως τότε λανθάνον, πήρε τη μορφή του σοσιαλιστικού κινήματος. Η σύνδεση αυτή προκάλεσε την εμφάνιση μιας νέας συνείδησης επικεντρωμένης στην κοινωνική κριτική, δημιούργησε νέους κώδικες ηθικής και συμπεριφοράς. Έφερε νέα στοιχεία στον τρόπο διεξαγωγής της πολιτικής και διευρνε τη σημασία της και τον κύκλο των συμμετεχόντων. Αν όλες αυτές οι πλευρές της ιστορίας της κοινωνίας περιγράφονται με τον όρο εργατικό κίνημα, ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται επίσης, συμβατικά, για να περιγράψει όλες εκείνες τις διαστάσεις της ιστορίας της εργατικής τάξης που αφορούν τη συγκρότησή της, τον τρόπο που εργάζεται και ζει, τις χρήσεις της του ελεύθερου χρόνου, τον ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, τον παραδοσιακό και τον νεοτεριστικού πολιτισμού.

2.

Η ιστοριογραφία αποτελεί μια κοινωνική πρακτική που αναβλύζει σε πολλούς χώρους. Στην Ελλάδα, όπως επίσης και στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, το ενδιαφέρον για την ιστορία του εργατικού κινήματος προήλθε αρχικά από δύο διαφορετικά περιβάλλοντα.

2.1.

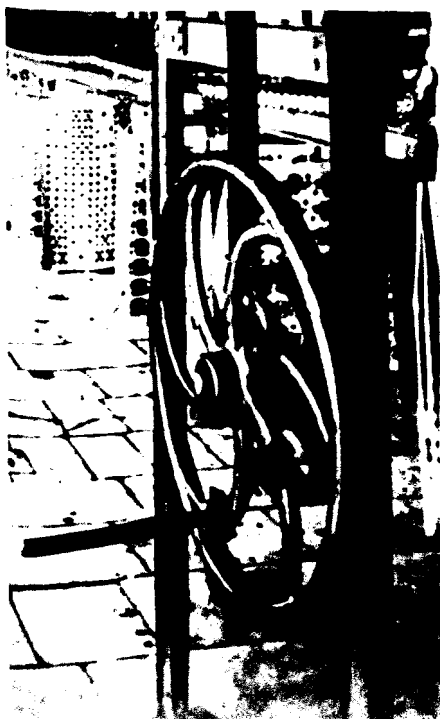
Πρώτον, το ίδιο το εργατικό κίνημα δημιούργησε μια φιλολογία με τη μορφή πολεμικών ή απολογητικών άρθρων, εκθέσεων δραστηριότητας των σοσιαλιστικών οργανώσεων, απομνημονευμάτων, συνεδριακών εισηγήσεων ή αποφάσεων κ.λπ., από την οποία δεν λείπουν αναφορές στην ιστορία του. Από το 1931 (έτος πρώτης έκδοσης της *Ιστορίας του εργατικού κινήματος* του Γιάννη Κορδάτου), αλλά κυρίως μετά τον πόλεμο (1945: *ΚΚΕ. Δέκα χρόνια αγώνες 1935-1945*), το ενδιαφέρον μορφοποιήθηκε με κείμενα τριών κατηγοριών:

α) Εκδόσεις πηγών, όπως κομματικά κείμενα (ΚΚΕ: *Επίσημα κείμενα*, τ. 1-5, 1974-81), επανέκδοση περιοδικών (*Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, *Σπάρτακος*, *Προλετάριος* και *Διεθνιστής* κ.λπ.), πρακτικά συνεδρίων (Ιδρυτικό συνέδριο ΣΕΚΕ) ή άλλες αναφορές σε επιμέρους αρχειακές πηγές (Αρχεία Τρότσκι, Παλαιοί Πολεμιστές) απομνημονεύματα (Μπενάρδου, Στίνας, Νεφέλουδης, Βαφειάδης κ.ά.): επανεκδόσεις δυσεύρετων έργων (Σκληρός, Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Ζαχαριάδης, Γεωργιάδης).

β) Γενικές διαπραγματεύσεις της ιστορίας του εργατικού κινήματος, που στηρίχτηκαν, ως ένα βαθμό, σε ερευνητική δραστηριότητα (Κορδάτος για την περίοδο ως τα 1918, Λιβιεράτος για την περίοδο 1918-1931, Στρατής για τους αγώνες των σιδηροδρομικών).

γ) Ιστορίες του ΚΚΕ (Κατσούλης, Κουτσούκαλης, Μπρούλλακης, Σαράλης, Ζορμπάλας, Λαζαρίδης κ.ά.).

Οι εκδόσεις των κειμένων αυτών πυκνώνουν στην περίοδο μετά το 1974, όταν το επιτρέπουν οι πολιτικές μεταβολές. Θεματολογικά, η προσοχή εστιάζεται στην ιστορία των πολιτικών οργανώσεων και κυρίως του ΚΚΕ. Απουσιάζουν όμως εκδόσεις κειμένων που αφορούν τις πριν την ίδρυση του ΣΕΚΕ και τις εκτός ΚΚΕ πολιτικές οργανώσεις, καθώς και το συνδικαλιστικό κίνημα. Είναι αισθητή, λ.χ., η απουσία ενός *corpus* κειμένων που αφορούν την ιστορία της ΓΣΕΕ. Αναφορές στην κοινωνική ιστορία της εργατικής τάξης, στους απεργιακούς αγώνες και στο συνδικαλιστικό κίνημα συναντάμε

γατικού κινήματος και της Αντίστασης, με τη μορφή απομνημονευμάτων ή και πραγματειών, δεν αποτελεί για τους ιστορικούς απλώς ένα χρήσιμο ακατέργαστο πληροφοριακό υλικό. Η ιστορία αυτή, ως πρακτική, ως επικοινωνία, ως

μόνο στις γενικές ιστορίες του εργατικού κινήματος. Εκτός όμως από την περίπτωση των σιδηροδρομικών, λείπουν αξιόπιστες εργασίες για επιμέρους συνδικαλιστικούς κλάδους καθώς και τοπικές ιστορίες των εργατικών αγώνων. (Απόπειρες τοπικών καταγραφών του εργατικού κινήματος - ανόμοιες και άνιση αξίας - έγιναν στα Χανιά [Παλαμανουσάκης], το Βόλο [Χαρίτος Λεφούσης, Κολιού], την Πάτρα [Πλόσκας], τη Λάρισα [Βουλγαράκης], την Καβάλα [Πέλιος], τη Θεσσαλονίκη - Μοναστήρι - Ανδριανούπολη [Αποστολίδης, Δάγκας]).

Τέλος, από την άποψη της προσέγγισης, είναι αναμενόμενο πως οι εργασίες αυτές εκφράζονται στο γλωσσικό ιδίωμα του χώρου από τον οποίο προέρχονται. Εμφανέστερα όμως στις κομματικές εκδόσεις, κυριαρχεί η επιλεκτική μνήμη και η εξιστόρηση καλύπτεται από απολογητικές ή προπαγανδιστικές τάσεις, που δυσκολεύουν εξαιρετικά τη χρήση τους (ή καλύτερα: τις μετατρέπουν σε δείγματα προσέγγισης της ιστορίας). Η ιστορία όμως που παράγεται μέσα στους κόλπους του εργατικού κινήματος δεν έχει ως κύριο στόχο της την ενδοϊστορική συζήτηση, δηλαδή τη χρησιμοποίησή της από τους ιστορικούς. Απευθύνεται στο χώρο από τον οποίο προέρχεται. Ποια μνήμη μεταφέρει και τι είδους ιστορική συνείδηση δημιουργεί είναι βέβαια ένα διαφορετικό αλλά αλληλένδετο με όσα μας αφορούν ζήτημα. Ωστόσο η ιστορία που γράφεται από παλιούς αγωνιστές του ερ-

κείμενο, τέλος, έχει τη δική της δυναμική και πολιτισμικές διαστάσεις που, επειδή βρίσκονται εκτός των ακαδημαϊκών τειχών, δεν έχουμε ενδιαφερθεί να εξερευνήσουμε. Στο σημείο αυτό αποκτά παραδειγματική αξία η παράδοση που δημιούργησε στη Μ. Βρετανία το *History Workshop Journal* και η δραστηριότητα της «Federation of Worker Writers and Community Publishers». Πρόκειται για ένα δίκτυο που προσφέρει τεχνική, οργανωτική και εκδοτική βοήθεια σε ομάδες εργατών, γυναικών, μεταναστών κ.λπ., για να γράψουν και να συζητήσουν για την ιστορία και την εμπειρία τους.

2.2.

Ένα παράλληλο ενδιαφέρον για την ιστορία του εργατικού κινήματος ξεκίνησε από τους εκπροσώπους της νέας, για τις αρχές του αιώνα, επιστήμης - της κοινωνιολογίας - , τους νομικούς εργατολόγους και από τους υπεύθυνους της κοινωνικής πολιτικής. Μέσα από το περιβάλλον αυτό, η ιστορία του εργατικού κινήματος εισήλθε εντός των ακαδημαϊκών τειχών. Αν και υπέρμαχοι της καθαρότητας της επιστήμης, οι πρώτοι εκπρόσωποι της κοινωνιολογίας και του εργατικού δικαίου, ήταν επηρεασμένοι από τις θεωρίες της «κοινωνικής αλληλεγγύης», και υπέρμαχοι της κρατικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση του «εργατικού ζητήματος». Το ενδιαφέρον τους εστιάστηκε κυρίως στην ιστορία του συνδικαλι-

σμού, τον οποίο θεωρούσαν ως το καθαρό εργατικό κίνημα, σε αντίθεση με τις ιδεολογίες, την πολιτική και τα κόμματα, καθώς και στην εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας. Στο ρεύμα αυτό διακρίνονται τρεις ομάδες: Η πρώτη (Καλιτσούνακης, Κορώνης, Κλαδάς) έδρασε κατά τον Μεσοπόλεμο και επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στην εργατική πολιτική του κράτους, καθώς και στην πριν από το 1918 περίοδο των εργατικών αγώνων. Η δεύτερη (Δερτούζος, Τζεκίνης, Σταύρου - διατριβές σε αγγλοσαξωνικά πανεπιστήμια, 1962-1970) διαπραγματεύτηκε την ιστορία του συνδικαλισμού μέσα από μια φονξιοναλιστική οπτική: τη θέση, δηλαδή, των συνδικάτων στη διαμόρφωση ισορροπιών στο σύστημα βιομηχανικών σχέσεων και στο πολιτικό σύστημα. Τέλος, η τρίτη ομάδα (Κραβαρίτου-Μανιτάκη, Μουδόπουλος, Γκούτος και Κουκουλέ) αποτελείται κυρίως από νομικούς εργατολόγους και έγραψε μετά τη μεταπολίτευση. Ξεκινώντας από μια ριζοσπαστική αντίληψη του εργατικού δικαίου, διερεύνησαν ζητήματα όπως η εργατική συμμετοχή, η συνδικαλιστική ελευθερία και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις. Από την ομάδα αυτή το έργο του Κουκουλέ *Για μια ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος* έχει ευρύτερη εμβέλεια: σκοπεύει να αποτελέσει έναν οδηγό που θα διευρύνει και θα καθοδηγούσε το ενδιαφέρον για την ιστορία του εργατικού κινήματος.

Συνοψίζοντας, στις εργασίες αυτές το αφητηριακό ενδιαφέρον βρίσκεται στη συγχρονική ανάλυση των θεσμών. Συχνά, επομένως, έχει μια εξωτερική σχέση με την πολιτική ιστορία της περιόδου. Ταυτόχρονα, λείπει το πλαίσιο που θα μας εξηγούσε την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας και την ίδια ως αποτέλεσμα και κίνητρο της κοινωνικής πάλης.

3.

Στα ενδιαφέροντα των επαγγελματιών ιστορικών η ιστορία του εργατικού κινήματος εντάχθηκε μάλλον αργά, από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα. Αφορμές, που καθόρισαν έμμεσα και τη θεματολογία, στάθηκαν οι στιγμές που η ελληνική ιστορία απέκτησε διεθνές ενδιαφέρον. Πρόκειται για τις περιόδους 1909-1922 και 1940-1949.

3.1.

Κατά την πρώτη περίοδο, δύο υπήρξαν τα θέματα ενδιαφέροντος: η Φεντερασιόν (με εμπνευστές τους G. Hauri και P. Dumont) και η ενοποίηση του σοσιαλιστικού κινήματος, που κατέληξε στην παράλληλη ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ

(Λεονταρίτης). Στον γαλλικό κύκλο έχουν την αφετηρία τους οι εργασίες του Μοσκόφ. Στόχος τους η ενσωμάτωση της ιστορίας του εργατικού κινήματος στις μακροχρόνιες νοοτροπιακές στάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας. Παρά την υπόσχεση, όμως, διερεύνησης «της μαζικής αίσθησης και όχι μιας κοινωνικής συνείδησης», το εργατικό κίνημα θα προσεγγιστεί με τις μεθόδους της πολιτικής ιστορίας. Δεν θα φανεί επομένως η ρήξη που προκαλεί η νέα κοινωνική συνείδηση που δημιουργείται με άξονα το εργατικό κίνημα. Την ανελαστικότητα του ιδεολογικού πλαισίου και την αδυναμία του να ανεχθεί τις νέες αξίες και αιτήματα, παρά τον διστακτικό χαρακτήρα με τον οποίο παρουσιάστηκαν την πρώτη εικοσαετία του αιώνα, θα αναλύσει ο Λεονταρίτης για να εξηγήσει τη ραγδαία μπολσεβικοποίηση του ελληνικού σοσιαλισμού μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

3.2.

Με θεματολογικό άξονα τη δεύτερη περίοδο, 1940-1949, υποκινήθηκε το ενδιαφέρον για την ιστορία του ΚΚΕ, τόσο κατά την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου όσο και κατά την προηγούμενη. Οι ιστορίες για το κομμουνιστικό κόμμα εμπίπτουν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τους πολιτικούς προσανατολισμούς των συγγραφέων και τις συνθήκες που τις παρήγαγαν. Τις επίσημες ιστορίες που προέρχονται από τους κόλπους του κομμουνιστικού κινήματος (στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε), τις προγραμματικά αντικομμουνιστικές (Κούσουλας, Burks, Bushkoff) και, τέλος, όσες διεκδικούν αναλυτική πρωτοτυπία και κριτική αυτονομία (Ελεφάντης, Esche, Smith). Από την τελευταία κατηγορία ευρύτερη απήχηση είχε το έργο του Ελεφάντη. Ο συγγραφέας αναζητά στην ιστορία του ΚΚΕ τους λόγους που ακύρωσαν την «αυτοδιαμόρφωση του ελληνικού κομμουνισμού» και (ως συνεπαγωγή) τις αιτίες που του στέρησαν τη δυνατότητα να ανταποκριθεί στις επαναστατικές επαγγελίες του και στα καθήκοντα που συνεπαγόταν η ηγετική θέση στην οποία ωθήθηκε από το λαϊκό κίνημα κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Το ζήτημα αυτό, που διατύπωσε παράλληλα σε μυστικιστική γλώσσα ο Μοσκόφ, παραπέμπει στους δρόμους και τον τρόπο δημιουργίας της συνείδησης κοινωνικής κριτικής στην Ελλάδα. Αν ο σχηματισμός της ήταν αποτέλεσμα, αφ' ενός, του ενοφθαλμισμού στην ελληνική κοινωνία των σοσιαλιστικών ιδεών, αφ' ετέρου, έκφραση ενός μακροχρόνιου πνεύματος λαϊκής διαμαρτυρίας, οι δύο διαδικασίες, μολονότι η συνάντησή τους

εκ πρώτης όψεως φαίνεται ή και αναγνωρίζεται ως αυτονόητη, συχνά αντιπαράβλλονται. Αν και λανθάνουν κάτω από διαφορετικές διατυπώσεις, τα ερωτήματα που προκύπτουν επανέρχονται, με διαζευκτική μορφή, σταθερά: Ποιο ήταν

το βάρος κάθε παράδοσης; Η πολιτική του κομμουνιστικού κινήματος αντανάκλα μια ταλάντευση ανάμεσα στις δύο διαδικασίες, στην κουλτούρα, δηλαδή, μιας λαϊκής αντίστασης και στην ιδεολογική επιβολή διεθνών προτύπων; Οι επεμβάσεις της Τρίτης Διεθνούς μπορούν να ενταχθούν σε κάποια από τις διαδικασίες αυτές; Οι αντιρρήσεις και οι αντιστάσεις εκφράζουν τη σύγκρουσή τους; Υπήρχαν στιγμές που οι δύο διαδικασίες –ως διαφορετικές τάσεις και στάσεις– συνυπήρξαν ή ασκήθηκαν εναλλακτικά σε διαφορετικά επίπεδα της πολιτικής και σε διαδοχικές φάσεις της; Θα μπορούσε, τέλος, να περιγραφεί το πρόβλημα ως αδυναμία να συγκροτηθεί μια ελληνική κομμουνιστική παράδοση (όπως λ.χ. συγκροτήθηκε μια ιταλική) και να ανυψωθεί σε πολιτική έκφραση και χάραξη πολιτικής;

Οι διερευνησίες αυτών ή ανάλογων προβλημάτων περιστρέφονται γύρω από τους εξής άξονες:

α) Ιστορία των σοσιαλιστικών ιδεών, σε σχέση με τους κύκλους των Ελλήνων διανοουμένων (Πατρικίου-Σταυρίδου, Ηλιού) και σε σύγκριση με τη διεθνή μαρξιστική σκέψη (Νούτσος).

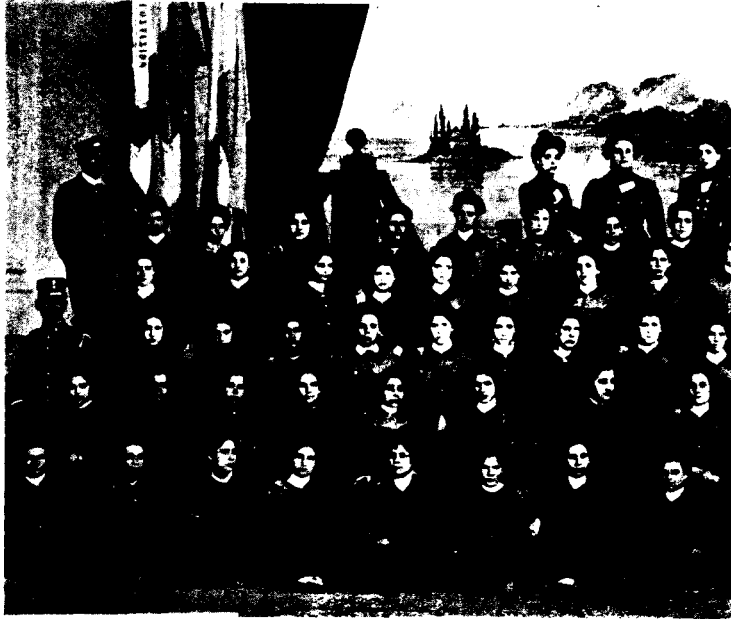
β) Οι σχέσεις του ΚΚΕ με την Τρίτη Διεθνή και το διεθνές πλαίσιο. Η Τρίτη Διεθνή αποτέλεσε ένα μοναδικό ιστορικό φαινόμενο διεθνούς κέντρου με αιετήσεις απόλυτης πειθαρχίας ανάμεσα στα εθνικά τμήματα. Αν οι ιστορικοί, κυρίως της ψυχροπολεμικής περιόδου, αντιμε-

τώπισαν τα ΚΚ ως απλά ενεργούμενα της Τρίτης Διεθνούς, και οι επίσημοι ιστορικοί των ΚΚ αποσιώπησαν διαφορές και αντιφάσεις, η πραγματικότητα υπήρξε περισσότερο πολύπλοκη. Χρειάζεται όμως έρευνα στα σοβιετικά αρχεία και στο αρχείο του ΚΚΕ, πράγματα μάλλον ανέφικτα σήμερα.

γ) Θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με ανανεωμένη ματιά η εσωτερική πάλη που αναπτύχθηκε στους κόλπους του ΚΚΕ, οι αλληπάλληλες διασπάσεις και οι πολιτικές ομάδες που προέκυψαν (Νικολόπουλος, Φέσσας, Μιχαήλ).

Για τους ιστορικούς του ΚΚΕ, ότι στο παρελθόν υποδήλωνε ή διεκδίκησε δυνατότητα μιας διαφορετικής εξέλιξης, αποτελεί «παρέκκλιση» ή «μη ιστορία» και παραπέμπει σε έμμεσες επιρροές ή άμεσες αναμειξίες του εχθρικού περιβάλλοντος στο εργατικό κίνημα. Η λογική αυτή –που έφτασε στις ακραίες της συνέπειες με το σταλινισμό– δεν είναι άγνωστη βέβαια στις άλλες πολιτικές τάσεις του εργατικού κινήματος. Έως τώρα, η εσωτερική ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος αντιμετωπίστηκε ως άγνοη παρελθοντολογία ή απλώς ως η ελληνική καταγραφή των εξελίξεων στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα της εποχής. Η αγνώωση όμως των κειμένων της περιόδου υπαινίσσεται δυνατότητες να ενταχθεί η διάσταση αυτή της ιστορίας του κομμουνιστικού κινήματος στην πολύμορφη και αντιφατική διαδικασία της γένεσης της νέας κοινωνικής συνείδησης.

εύκολα αποκηρύσσεται μετά βδελυγμίας, αλλά ως συνολικό σύστημα που, μεταξύ άλλων, επέτρεψε σε κομμουνιστές να μετατραπούν σε βασανιστές και δολοφόνους» (Ψαρά, 1988). Τι είναι ο σταλινισμός; Είναι ιδεολογία; Είναι πολιτικό

Δεν ήταν αυτονόητο, μετά το 1918, τι σήμαινε κομμουνιστική πολιτική, ποιες συνέπειες είχε για την προσωπική και συλλογική στάση. Το ελληνικό εργατικό κίνημα όφειλε να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της καθυστερημένης εμφάνισής του στην ιστορική σκηνή: η εργατική τάξη δεν είχε μακρά θητεία σε συνθήκες μισθωτής εργασίας και προερχόταν από χώρους με διαφορετική πολιτική εμπειρία: το συνδικαλιστικό κίνημα οργανώθηκε από τα πάνω προς τα κάτω: τέλος, εξαιτίας της απουσίας σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης στις εργατικές μάζες, απουσίαζε η στοιχειώδης εξοικείωση με τις βασικές σοσιαλιστικές ιδέες. Το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ όφειλε να ικανοποιήσει τις θεμελιώδεις αυτές ανάγκες, ταυτόχρονα με τα καθήκοντα που επέβαλαν η Τρίτη Διεθνής και η συνθήκες οξείας αντιπαράθεσης της εποχής, οι αφομοιωτικές πιέσεις του περιβάλλοντος και οι αμείλικτες διώξεις. Στις αλλεπάλληλες διασπάσεις μπορούν να ανιχνευτούν οι αντιφάσεις αυτής της δραστηριότητας, οι δυνατότητες προσαρμογών, η διεκυστίσιμα ανάμεσα στις επιταγές του διεθνούς κέντρου και των ελληνικών ιδιομορφιών. Αποτελούν τον σπασμένο καθρέφτη του προσώπου της εποχής.

Σε μια έρευνα, όμως, πάνω στην πολιτική ιστορία του εργατικού κινήματος δεν μπορεί να αγνοηθεί ή να παρακαμφθεί το ερώτημα: πώς επικράτησε ο σταλινισμός στο εργατικό κίνημα; «Ο σταλινισμός, όχι ως αιμοσταγές παρελθόν που

σύστημα; Είναι νοοτροπία; Με τι είδους εργαλεία ανάλυσης μπορεί να αντιμετωπιστεί; Ποιες οι βαθύτερες αιτίες που διευκόλυναν την άλωση του εργατικού κινήματος από το σταλινισμό; Τροποποίησε το απελευθερωτικό μήνυμα και τα εξισωτικά ιδεώδη του εργατικού κινήματος; Πώς συμβάδισε με την ανάπτυξη πνεύματος αυτοθυσίας των αγωνιστών του εργατικού κινήματος και πώς οι σταλινικές μέθοδοι απέκτησαν συναίνεση ανάμεσά τους; Ποιος ήταν, ειδικότερα, ο ρόλος του πολέμου και της Αντίστασης στη διαδικασία αυτή; Πώς λειτουργησαν οι μνήμες της Αντίστασης – η αναγωγή της σε έτος – σε σχέση με τις απόπειρες πολιτικής και ιδεολογικής ανανέωσης του εργατικού κινήματος και υπέρβασης του παρελθόντος του; Ο σταλινισμός κατέστρεψε την εικόνα που έχει το εργατικό κίνημα για τον εαυτό του. Τι μνήμη του. Πώς προσδιορίζεται επομένως ο ρόλος της ιστορίας και των ιστορικών του εργατικού κινήματος;

δ) Χρειάζεται μια εκτεταμένη έρευνα των «διαμορφωτικών χρόνων». Οι συνειδήσεις και οι πολιτικές συμπάθειες δεν διαμορφώνονται με τον ίδιο ρυθμό στη ροή του χρόνου. Υπάρχουν ορισμένες περιόδους που οι άνθρωποι αλλάζουν ή διαμορφώνουν τις πολιτικές τους στάσεις και τα κόμματα αποκτούν επιρροές. Έκτοτε, αυτά μένουν σταθερά, ή υφίστανται μικρές μόνο διακυμάνσεις. Για την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος της Ευρώπης, διαμορφωτικά χρόνια

θεωρούνται οι περίοδοι 1918-1923 και 1942-1945 (Anderson). Για την Ελλάδα η έρευνα θα πρέπει να περιλάβει επίσης τα χρόνια 1909-1914, την περίοδο αποδιάρθρωσης του βενιζελικού μπλόκ, και κυρίως, σ' ό,τι αφορά τη διαμόρφωση του νεολαιίστικου κινήματος και του νέου εργοστασιακού συνδικαλισμού, τα χρόνια 1973-1978.

ε) Σε σύνδεση με τις διαμορφωτικές περιόδους της κοινωνικής συνείδησης, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί και ο ρυθμός της εξέλιξής της. Σε χώρες της περιφέρειας, η συνείδηση και οι μορφές πολιτικής δραστηριότητας της εργατικής τάξης κάλυψαν, σε διάστημα μίας ή δύο γενεών, εμπειρίες που η δυτικοευρωπαϊκή εργατική τάξη δοκίμασε σε διάστημα αιώνων (Wallerstein). Μένει, κατά συνέπεια, ως πεδίο έρευνας η συνολική διαδικασία μέσα από την οποία το ελληνικό εργατικό κίνημα, ανοργάνωτο και το πλέον αργοπορημένο στην Ευρώπη, μπόρεσε να τεθεί επικεφαλής ενός συνασπισμού δυνάμεων (μέσω της οργανωμένης του πολιτικής έκφρασης και παρά τις αντιφάσεις της) που διεκδίκησε ή (εν μέρει και προσωρινά) συγκροτήθηκε σε κρατική εξουσία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπομνησθεί η αισθητή σπάνιας ερευνών για το εργατικό κίνημα της κατοχικής και της μετακατοχικής περιόδου (Kitroeff, Pollis, Avgoustidis). Γενικότερα όμως για την Κατοχή και την Αντίσταση, μένει κανείς με την αίσθηση πως η ιστοριογραφία δεν ξεπέρασε το «τι» και το «πώς» για να φτάσει στο «γιατί». Πάρα πολλά ακόμη θεωρούνται αυτονόητα.

στ) Οι σχέσεις της εργατικής με τις άλλες τάξεις και ιδιαίτερα την αγροτική, η μεταφορά ιδεών και πολιτικών δεσμών, η όσωση των αντιστασιακών παραδόσεων αποτελεί ένα άλλο κεφάλαιο. Πώς μπορεί να εξηγηθεί η πορεία από την απουσία αγροτικού κινήματος στη μαζική αντίσταση; Ποιες ήταν οι προσδοκίες, οι κοινωνικές διαστάσεις της συμμετοχής των αγροτών; Εργασίες που στηρίχτηκαν στην επιτόπια έρευνα και την προφορική ιστορία (Vermeulen, Boeschoten) αποκάλυπτουν περιοχές εντελώς παραμελημένες από την ιστοριογραφία της Αντίστασης και θέτουν σε κριτική τη προσέγγιση του αγροτικού κόσμου μέσα από το πρίσμα των πελατειακών σχέσεων και την ανθρωπολογική οπτική. Η έρευνα των σχέσεων εργατικού κινήματος και αγροτών γίνεται αναγκαία και από τη συγκριτική προσέγγιση του εργατικού κινήματος. Ενώ στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες οι αγρότες λειτούργησαν ως στοιχείο κοινωνικής ισορροπίας, κυρίως εξαιτίας της διασποράς της ιδιοκτησίας, στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας και στον Τρίτο Κόσμο οι κινητοποιήσεις

των αγροτών για αγροτική μεταρρύθμιση ενίσχυσαν το εργατικό κίνημα των πόλεων. Πού εντάσσεται η ελληνική περίπτωση; Θα μπορούσε να αντιστραφεί το προηγούμενο σχήμα: Η κοινωνική σταθερότητα, δηλαδή, που εξασφάλιζε η αγροτική μικροϊδιοκτησία υπονομευόταν από την καθυστέρηση της βιομηχανίας, που είχε ως συνέπεια τη σφύρευση στην ύπαιθρο αδιάθετων προϊόντων και υποαπασχολούμενης ή πλεονασματικής εργατικής δύναμης. Με τη ρήξη της κρατικής συνοχής, κατά την περίοδο της Κατοχής, δημιουργήθηκαν οι όροι του αντιστασιακού κινήματος.

4.

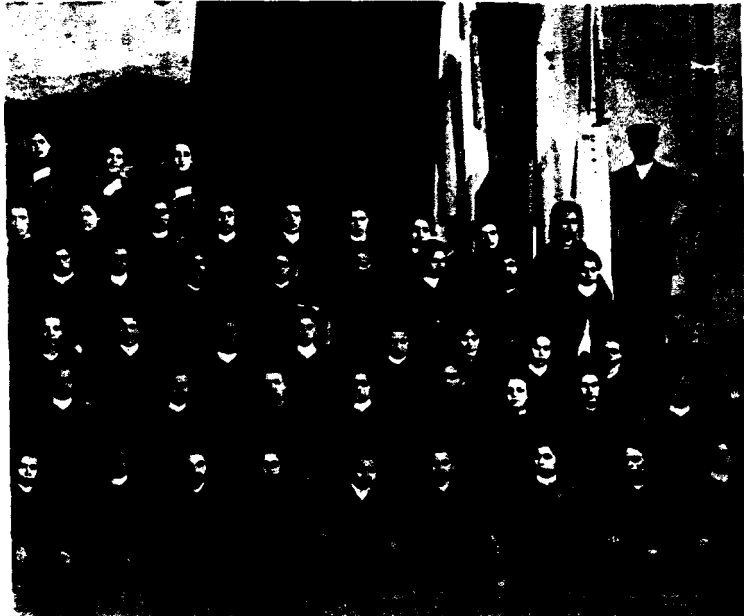
Η πολιτική εξέλιξη του εργατικού κινήματος και η διαμόρφωση της συνείδησης κοινωνικής κριτικής οφείλουν να συσχετισθούν με την κοινωνική ιστορία της εργατικής τάξης. Η διάσταση αυτή ως τώρα δεν έχει αναπτυχθεί αυτόνομα, παρά το γεγονός ότι αρκετοί ιστοριογραφικοί χώροι την ακολουθούν ή διασταυρώνονται μαζί της.

4.1.

Η οικονομική ιστορία, μεθοδολογικά και οργανωτικά, βρίσκεται στην αιχμή της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Μέσα από έρευνες για τον 18ο και 19ο αιώνα (Παναγιωτόπουλος, Δερτιλής, Τσουκαλάς, Αγριαντώνη), αναπτύχθηκε η θέση πως μία από τις αιτίες που συνέβαλαν στη φαλκίδευση και την καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης υπήρξε η ανεπαρκής διάθεση εργατικού δυναμικού, συνακόλουθα η στενότητα της αγοράς εργασίας και το υψηλό της κόστος. Ως αιτίες επισημάνθηκαν: η απουσία δημογραφικής έκρηξης που χαρακτήρισε τις παραμονές της βιομηχανικής επανάστασης στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών προς τα πεδινά, τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Αγώνα, η ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας από το κράτος, η εκτεταμένη μετανάστευση των αγροτών στο εξωτερικό και, συνακόλουθα, η μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων ενίσχυση της ανθεκτικότητας της μικροϊδιοκτησίας. Τέλος, η μετανάστευση στην πόλη συσχετίστηκε με τη διόγκωση της απασχόλησης στον κρατικό μηχανισμό.

Για την περίοδο 1912-1936 (Ρηγίνος) υποστηρίχθηκε πως οι πρόσφυγες δεν αποτέλεσαν φτηνή εργατική δύναμη, που θα προκαλούσε, μαζί με άλλους παράγοντες, ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής βιομηχανίας, γιατί ισοκατανεμήθηκαν ανάμεσα στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Η δευτερευμένη επίσης παρου-

σία των μικρών οικογενειακών μονάδων στο εσωτερικό του δευτερογενούς τομέα, απορροφώντας τον ανδρικό πληθυσμό στη θέση του μικροϊδιοκτήτη και συμβάλλοντας στη δαπανηρή διαμόρφωση της εργατικής δύναμης μέσω της μαθητείας.

ενίσχυσε την ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας και ώθησε προς τα πάνω το κόστος εργασίας και τα επίπεδα εργατικής αμοιβής.

Τα ζητήματα αυτά ανάγονται στα ενρύτερα προβλήματα της προέλευσης του σχηματισμού και της εσωτερικής διαμόρφωσης της εργατικής τάξης και των εργασιακών σχέσεων. Έχουν απασχολήσει και συνεχίζουν να προκαλούν αντιπαράθεσεις στη διεθνή ιστοριογραφία. Στην Ελλάδα, μια σύντομη συζήτηση έγινε το 1983 (Economies Méditerranéennes), αλλά δεν συνεχίστηκε αργότερα.

Είναι συχνές οι αναφορές στη δυσκολία να συντονιστούν οι οπτικές της οικονομικής και της κοινωνικής ιστορίας. Η πρώτη ενδιαφέρεται για την εργατική δύναμη ως οικονομική κατηγορία. Η δεύτερη για την εργατική τάξη ως υποκείμενο αντιδράσεων, αντιστάσεων και αλλαγών. Σ' ό,τι αφορά το πληροφοριακό υπόβαθρο, οι στατιστικές, παρά την προφανή αντικειμενικότητά τους, φέρουν, εξίσου με τα κείμενα, τη σφραγίδα των ιδεολογικών επιλογών (Scott). Η ερμηνεία τους επίσης προϋποθέτει ένα μοντέλο λειτουργίας των οικονομικών και κοινωνικών μηχανισμών. Το μοντέλο όμως αυτό δεν είναι δεδομένο αλλά, σε χώρες όπως η Ελλάδα, ζητούμενο. Αναφορικά με την επιχειρηματολογία, το φαινόμενο της στενότητας της αγοράς εργασίας εμφανίζεται σ' όλες τις χώρες στις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης. Την ποσοτική και ποιοτική επάρκεια της

εργασίας τη δημιούργησε η διαδικασία εκβιομηχάνισης, με τις δημογραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις που υποκίνησε. Από την άποψη αυτή, αν η στενότητα της αγοράς εργασίας εμμένει, αποτελεί αιτία της ανεπαρκούς εκβιομηχάνισης ή παράγωγο της: Σε παρόμοιες επίσης έρευνες οφείλουμε να διακρίνουμε τις κατηγορίες «κόστος εργασίας» και «επίπεδο εργατικών αμοιβών». Όχι μόνο δεν συμπίπτουν, αλλά είναι δυνατόν και να εξελίσσονται προς αντίθετες κατευθύνσεις (Phelps Brown). Το ερώτημα επομένως θα μπορούσε να τεθεί και ως εξής: Θα ήταν δυνατόν να συμπεστεί ακόμη περισσότερο το επίπεδο αμοιβών ώστε να χαμηλώσει το κόστος εργασίας; Η δυνατότητα αυτή θα έκανε βιώσιμη μια διαδικασία εκβιομηχάνισης, στην περίοδο μετά τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση και σε μια χώρα περιορισμένων μεγέθους; Η φτηνή εργατική δύναμη θα λειτουργούσε ως αντίκίνητρο εκμηχάνισης της παραγωγής, συγκεντροποίησής της και εξορθολογισμού της;

Παραμένει επομένως αιτούμενη μια ολοκληρωμένη έρευνα με λεπτομερέστερη γνώση και χρησιμοποίηση της διεθνούς προβληματικής, υπολογισμό των διαφορών που συνεπάγονται οι οπτικές της οικονομικής και της κοινωνικής ιστορίας, καθώς και συγκριτικές προσεγγίσεις που δεν θα περιορίζονται μόνο στην αντιπαράθεση με τα κλασικά πρότυπα της εκβιομηχάνισης αλλά επίσης και με τις χώ-

(Παπαδόπουλος) και τους μεταξουργούς (Πυργάκη). Αν και επικεντρώθηκαν στην προκαπιταλιστική εποχή, είναι εξαιρετικά χρήσιμες για τη διερεύνηση της προέλευσης της εργατικής τάξης. Θα πρέπει να ενθαρρυνθεί η θεματική τους επέκτα-

αδιάκοπη κριτική στις έπιστημολογικές αφηγήσεις της (Βαρίκα 1988), την καθιστά παραδειγματική ως προς τις απαιτήσεις και τους στόχους μιας ιστορίας «εκ των κάτω». Μια μελλοντική επομένως ιστορία της εργατικής τάξης θα πρέπει να αναπτυχθεί σε διάλογο με τη γυναικεία ιστορία, από την οποία άλλωστε είναι αναμενόμενη η ενασχόληση με τις γυναίκες των λαϊκών τάξεων.

4.4.

Τέλος, από το χώρο της αστικής κοινωνιολογίας οι έρευνες για την εργατική τάξη απουσιάζουν. Εξαιρέση, η Λεοντίδου· εξαιτίας της συνολικότερης κριτικής της για το ζήτημα που μας απασχολεί, οφείλουμε να της δώσουμε το λόγο:

«Στο θεωρητικό επίπεδο είναι σήμερα εδραιωμένη η αντίληψη για την αδιαφάνεια των μορφών απασχόλησης – τη ρευστότητα των κοινωνικών τάξεων – και επομένως τη δυσκολία εμπειρικής προσέγγισης τους, που φτάνει μέχρι μια ζωνρή απέχθεια για κάποια, υποτιπώδη έστω, ποσοτική διερεύνηση των μεταπολεμικών κοινωνικών μετασχηματισμών. Στο εμπειρικό επίπεδο συναντάμε μια σθεναρή αντίσταση στην αναθεώρηση συλλογικών πεποιθήσεων για τη μικροαστική δομή της ελληνικής κοινωνίας και για τον “παρασιτισμό” των μεγαλουπόλεων ως χώρων συγκέντρωσης “αντιπαραγωγικών” δραστηριοτήτων και κοινωνικών ομάδων».
(Λεοντίδου, 1986, σ. 74)

ρες της υπανάπτυξης. Οι συντεταγμένες ενός παρόμοιου ερευνητικού προγράμματος θα πρέπει να συμπεριλάβουν τη χαρτογράφηση των διαθεσιμότητων εργασίας στον αγροτικό χώρο, την εποχιακή εργασία και τη διαδικασία μετατροπής της σε σταθερή και μόνιμη εργασία στην πόλη, τη δομή της απασχόλησης, την ποιότητα και την εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων. Ο ερευνητής βέβαια θα αντιμετωπίσει την πενιχρότητα του πληροφοριακού υλικού, ή και τη μονομέρειά του. Για το λόγο αυτό, είναι αναγκαία μια συνολική καταγραφή του ετερογενούς πληροφοριακού και πηγαϊκού υλικού, καθώς και λεπτομερειακές παραδειγματικές έρευνες σε μικρά κέντρα εργατικής συσσώρευσης (Λαύριο, Πτολεμαίδα κ.λπ.), στις οποίες θα μπορούσαν να υποβληθούν σε έλεγχο υποθέσεις εργασίας και να προκύψουν άλλες (Gretsikou).

4.2.

Η προσέγγιση αυτού που ορίζεται ως «παραδοσιακός πολιτισμός» αποτέλεσε κυρίως αντικείμενο, ή αντιμετωπίστηκε με τη λογική, της λαογραφίας. Αν και οι εργασιακές σχέσεις απουσίασαν από τους ερευνητικούς προσανατολισμούς, ωστόσο επιμέρους εργασίες αποδέσμευσαν πληροφορίες που ενσωματώθηκαν σε έρευνες για τη μαθητεία στις συντεχνίες (Παπαγεωργίου), τους οικοδόμους (Γκούτος, Κωσταντόπουλος), τους ναυτεργάτες (Ροδολάκης), τους χαλκοτέχνες

ση, ώστε να περιλάβουν μερικές από τις μεγαλύτερες επαγγελματικές κατηγορίες (υπηρέτριες, κατνεργάτες, υφαντουργίνες, μεταλλωρύχους, ναυτεργάτες κ.λπ.), η προέκτασή τους στην εποχή κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων, και η μεθοδολογική τους πληρότητα με τη χρησιμοποίηση της προφορικής ιστορίας και της βιομηχανικής αρχαιολογίας.

4.3.

Πλευρές και πληροφοριακό υλικό γύρω από την ιστορία της εργατικής τάξης προήλθαν από ιστοριογραφικούς χώρους όπως η ιστορία της νεότητας (*Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*), η ιστορία των πόλεων (Μοσκόφ, Τσοκόπουλος, Καρδάσης, Μπαφούνης, Λάζαρης), καθώς και από παρουσιάσεις δημοσιογραφικών ερευνών (Δημητρίου). Ειδική μνεία οφείλουμε στη γυναικεία ιστορία. Αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια δυναμικά, εμπλουτίζοντας την οπτική και με ανανεωτικές προτάσεις σε κεντρικά ζητήματα που απασχολούν τη νεοελληνική ιστοριογραφία (ιστορία νοοτροπιών, μηχανισμοί πολιτισμικών σχέσεων με τη Δύση, σχέσεις ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας στη διαδικασία της οικονομικής μεταβολής κλπ.). Το πλαίσιο της προβληματικής, που όχι μόνο χρησιμοποιεί αλλά και ενσωματώνεται στις διεθνείς ζητήσεις, η ποιότητα του λόγου, που συνδυάζει τους απελευθερωτικούς στόχους της γυναικείας ιστορίας με την

5.

Συνοψίζοντας την περιήγηση στους ιστοριογραφικούς χώρους, διαπιστώνει κανείς πως οι σχετικές με την ιστορία του εργατικού κινήματος μελέτες είναι ελάχιστες, ιδεολογικά διαφορετικές και θεματολογικά διασκορπισμένες. Δεν συγκροτούν επομένως ένα σώμα που θα προσφερόταν σε συνεκτική κριτική και συζήτηση μεθοδολογικών, προσεγγίσεων και τάσεων. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, και το κείμενο έχει τη μορφή σημειώσεων, στις οποίες τα προβλήματα ιστορίας συζητούνται από κοινού με τα προβλήματα ιστοριογραφίας.

6.

Ποιοι όμως παράγοντες εμπόδιαν την ανάπτυξη της ιστορίας του εργατικού κινήματος; Οι αντιστάσεις, οι ανεπάρχειες και οι αποκλεισμοί αλληλοτροφοδοτούνται και δεν διαχωρίζονται εύκολα.

6.1.

Το κράτος δεν αποτελεί μόνο πόλο, γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η ιστορία των ανώτερων τάξεων, αλλά και πεδίο όπου συγκροτείται το πληροφοριακό υπόβαθρο της ιστορίας τους. Αρχαιακές πηγές, σειρές δημοσιευμάτων, ιδιωτικές συλλογές κ.λπ., εκ των πραγμάτων ή εξαιτίας των ειδικών συλλεκτικών ενδιαφερόντων, αφορούν κατά κύριο λόγο την ιστορία των ανώτερων τάξεων. Άλλωστε αυτές είναι που μιλούν, γράφουν και καταγράφονται. Αντίθετα, η ιστορία των κατώτερων τάξεων οφείλει να διεισδύσει μέσα στη σιωπή τους ή στο λόγο των άλλων γι' αυτές. Η σιωπή τους δεν είναι πάντοτε φυσική. Συχνά επιβάλλεται. Η φωνή τους δημεύεται ή ελέγχεται ασφυκτικά. Εκφράζονται παραπλανητικά: κλέβοντας και παραφθείροντας τους κώδικες των άλλων. Οι εργατικοί θεσμοί μέσα στους οποίους τείνει να αθροωθεί αυτόνομος λόγος (συνδικαλιστικές και πολιτικές οργανώσεις) έχουν συνήθως εφήμερη ύπαρξη και η νομιμότητά τους υπήρξε αβέβαιη. Άλλες φορές δεν διαθέτουν τις δυνάμεις και τη συνήθεια της καταγραφής, άλλοτε τα τεκμήρια κατασχόνται κι άλλοτε κατακρατούνται από τις ίδιες. Η ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης συνείδησης απαιτεί την αντίθεση με την ιστορία των «άλλων» δηλαδή την αντιιστορία. Κάτω από τους όρους αυτούς, ο έλεγχος της ιστορίας γίνεται στενότερος, και όχι μόνο για λόγους άμυνας. Η ιστορία αποτελεί τη μόνη πηγή νομιμοποίησης των ομάδων που κυριαρχούν στους πολιτικούς σχηματισμούς των κατώτερων τάξεων. Οι μηχανισμοί αυτοί βέβαια λειτουργούν μέσα στην πολιτική συγκυρία. Είναι ωστόσο περιττό να υπομνησθεί η παθολογία της ελληνικής περίπτωσης και οι επιβαρυντικές της συνέπειες για την ιστοριογραφία.

6.2.

Δεν διαμορφώθηκε ως τώρα μια προβληματική που θα άλλαζε την οπτική της ιστορίας του ελληνικού εργατικού κινήματος. Δεν δημιουργήθηκαν δηλαδή οι εννοιολογικές υποδοχές που θα μετασχημάτιζαν το πληροφοριακό υλικό σε ιστορική γνώση, και οι θεωρητικές κατασκευές που θα συνάρθρωναν τα διάφορα επίπεδα και θα τα ενοφθάλμιζαν στις γενικότερες αναλύσεις για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η αδυναμία αυτή συναρτάται βέβαια με το γενικότερο αρνητικό κλίμα που συνάντησαν οι κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας, αλλά και με τις προτεραιότητες που αυτές οι ίδιες επέλεξαν: αμφισβητώντας, δηλαδή, τη χρήση στην ελληνική ιστορία ταξινομητικών εννοιών της κλασικής καπιτάλι-

στικής συγκρότησης, αναζήτησαν emphaticά τη διαφορετικότητα, τα σημεία της παρέκκλισης. Χρησιμοποίησαν συνακόλουθα σχήματα που υποκαθιστούν την ταξική ανάλυση.

Οι προϋποθέσεις μιας προβληματικής

πάνω στην ιστορία του εργατικού κινήματος θα μπορούσαν να τεθούν, αν συνεχιζόνταν τα σεμινάρια της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας του Εργατικού Κινήματος, το 1982-83 (και αν η Εταιρεία περιόριζε μόνο σε αυτά τους στόχους της), με άξονα τη συγκριτική παρουσίαση ιστοριογραφικών παραδειγμάτων που αναπτύχθηκαν σε άλλες χώρες. Έστω και ατελής, η προβληματική αυτή θα χρησίμευε για να δημιουργήσει και να προσαρτάσει έναν ερευνητικό περίγυρο ή για να συγκροτηθούν προγράμματα που θα προτεινόταν για οικονομική υποστήριξη.

6.3.

Οι ανεπάρκειες των βιβλιοθηκών. Η μοναδική μας Εθνική Βιβλιοθήκη παραμένει προσανατολισμένη κυρίως στην ελληνική βιβλιοπαράγωγή ή στις σχετικές με τον ελληνισμό ξένες εργασίες. Το βάρος, επομένως, για τη συγκρότηση βιβλιοθηκών ενημερωμένων στη διεθνή ιστοριογραφία πέφτει στα πανεπιστημιακά σπονδυστήρια (και, ίσως, σε ένα ή δύο τμήματα ερευνητικών κέντρων), τα οποία δεν μπορούν να αντέξουν στη δαπάνη μιας επαρκούς ενημέρωσης. Αποτέλεσμα: πλήρης σχεδόν απομόνωση από τη διεθνή ιστοριογραφία. Στα πλαίσια αυτά, η απαίτηση για την κατάρτιση μιας στοιχειωδώς επαρκούς συλλογής βασικών έργων για την ιστορία του εργατικού κινήματος, με αξιώσεις διαρκούς ενημέρωσης

στα σημαντικότερα έργα και περιοδικά, φαντάζει περίπου ως πολυτέλεια αν όχι πρόκληση. Καμιά ωστόσο σοβαρή πρόδος δεν μπορεί να συντελεστεί στην ιστοριογραφία, αν δεν υπάρξει μια πολιτική και οι απαραίτητες δαπάνες για τη διεθνή ενημέρωση των βιβλιοθηκών μας. Η ιστορία του εργατικού κινήματος ανήκει σ' έναν διεθνοποιημένο επιστημονικό κλάδο, έχει ανάγκη συμμετοχής στη διεθνή θεωρητική συζήτηση και είναι υποχρεωμένη να εξετάζει συγκριτικά το αντικείμενό της. Διαφορετικά κινδυνεύει να καταλήξει στην ανεκδοτολογία και να μείνει φυλακισμένη στον εθνικό επαρχιωτισμό μας.

6.4.

Η ιστορία του εργατικού κινήματος αποτελεί ένα αντικείμενο που προκαλεί πολεμικές, ακόμη και ως προς την νομιμότητα της συγκρότησής του. Έχει χαρακτηρισμό διφυή: Ως μέρος της ευρύτερης ιστοριογραφικής παραγωγής απευθύνεται στο εθνικό ακροατήριο. Από αυτή την άποψη είναι υποχρεωμένη – και στο βαθμό που παράγεται μέσα σε θεσμικά πλαίσια, όπως π.χ. πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα – να επιλέξει την οπτική γωνία που απαιτείται από τα ακαδημαϊκά standards. Αυτά, με τη σειρά τους, καθορίζονται ιστορικά. Σχετίζονται δηλαδή με την ιδιαίτερη πολιτιστική μας ιστορία, που υπεραμύνθηκε πάντοτε της αυτοαποστασιοποίησης της πνευματικής ζωής

στορίας που συμβαίνει ανεξάρτητα από την εμπειρία και τη θέληση των ιστορικών υποκειμένων, ποιο ενδιαφέρον μπορεί να υπάρξει για την ιστορία του εργατικού κινήματος; Μήπως φυλακίζομαστε σε νέες μονομέρειες και αποκλεισμούς; Η

από τις συνθήκες που τη γέννησαν και την εκτρέφουν. Από την άλλη, το ακροατήριο της εργατικής ιστορίας έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες. Του λείπουν, ίσως, οι ακαδημαϊκές προδιαγραφές, αλλά διαθέτει υψηλές απαιτήσεις ερμηνευτικού και θεωρητικού τύπου, συγκρίσιμες με τις δικές του εμπειρίες. Η ιστορία επομένως του εργατικού κινήματος επηρεάζει και επηρεάζεται άμεσα από το ίδιο της το αντικείμενο. Η ιστορική λειτουργία, δηλαδή, αποτελεί μια πολιτική λειτουργία στο εσωτερικό του αντικειμένου της. Το τελικό ερώτημα, ποιος ο στόχος της ιστορίας του εργατικού κινήματος, από ποιον και για ποιον, δεν μπορεί εύκολα να απαντηθεί.

6.5.

Τα ιστοριογραφικά ρεύματα που επηρεάζουν την ελληνική ιστοριογραφία επιτρέπουν την ανάπτυξη μιας ιστορίας της εργατικής τάξης; Η έμφαση στις μεγάλες διάρκειες, στις σταθερές και στις αδράνειες, αν ως ερμηνευτικό πλαίσιο αυτονομηθεί, δεν οδηγεί σε μια νέα ιδεολογικοποίηση σύμφωνα με την οποία οι μάζες εκφράζουν την αδράνεια και οι ελίτ την καινοτομία; Το πλαίσιο αυτό επιτρέπει την έννοια της ρήξης και της αλλαγής από τα κάτω; Αν η πολιτική, δηλαδή η διάσταση της δράσης των ανθρώπων, οι εμπειρίες τους, οι ιδέες και η συνείδησή τους, οι νίκες και οι ήττες τους, αντιμετωπίζεται σαν απλό επιφανόμενο μιας ι-

ανάδυσή βέβαια μιας ιδεολογίας μέσα από ένα επιστημονικό ρεύμα αποτελεί μια διαδικασία πολύπλοκη στην οποία ο ερευνητής είναι αναπόφευκτα παίκτης και παίγνιο. Η επιρροή εξάλλου ενός ιστοριογραφικού παραδείγματος ακολουθεί συχνά τις μεταβολές που συμβαίνουν όταν ένα ρεύμα ιδεών εξακτινώνεται: το παράδειγμα στην περιφέρεια αποκτά μεγαλύτερη ελαστικότητα απ' ό,τι στο κέντρο προέλευσής του. Η ελαστικότητα στην αναπαραγωγή του ιστοριογραφικού παραδείγματος ισχύει και στην ελληνική περίπτωση και όχι μόνο εξαιτίας των αναγκαίων τοπικών προσαρμογών. Οφείλεται κυρίως στις ανάγκες που οδήγησαν μια ομάδα ιστορικών, που λειτούργησαν ως διανοούμενοι, να θητεύσει στην ιστοριογραφία της «καθολικής ιστορίας». Πρόκειται για εγχείρημα που δεν εξάντλησε την ανακαινιστική του δύναμη. Ο κίνδυνος της ιδεολογικοποίησης (και συνακόλουθα των αποκλεισμών) προέρχεται από την τυλοποίηση των αναζητήσεων αλλά και από την πολιτική συγκυρία. Ποιοι άνεμοι πνέουν κάθε φορά στα ευρωπαϊκά ακαδημαϊκά κέντρα δεν είναι αδιάφορο. □

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Είναι ευνόητο πως η βιβλιογραφία που ακολουθεί δεν είναι εξαντλητική. Εξυπηρετεί το κείμενο.]

- Αβδελά Έφη, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων*, τ. 11 (1978), σσ. 234-246.
- Αβδελά Ε. - Ψαρρά Α., *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1985.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986.
- Anderson Perry, «Communist Party History», στο R. Samuel (ed.), *People's History and Socialist Theory*, Λονδίνο 1981, σσ. 145-156.
- Αποστολίδης Α. - Δάγκας Α., «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου και Αδριανούπολης την περίοδο 1908-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σσ. 26-45.
- «Τα αρχεία Τρότσκι για την Ελλάδα», (Μια έρευνα της εφημ. *Σοσιαλιστική Αλλαγή*), Αθήνα 1982.
- Avgoustidis Angelos, «EEAM: The Workers' Resistance», στο *Journal of the Hellenic Diaspora*, τομ. 11, αρ. 3, σσ. 55-68.
- Βαρίκα Ελένη, «Το κενό στον καθρέφτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», περ. *Δίνη*, τχ. 3 (Ιούλιος 1988), σσ. 64-71.
- Βαφειάδης Μάρκος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1984.
- Boeschoten, Riki G. Van, *From Armatoliki to People's Rule, Investigation into the Collective Memory of Rural Greece 1750-1949*, (διδασκατορική διατριβή), Amsterdam 1987.
- Βουλαγαράκης Δαμιανός, *Το κοινωνικό κίνημα στη Λάρισα*, Λάρισα 1975.
- Burks, R. V., *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*, Princeton 1961.
- Bushkoff Leonard, «Marxism, Communism and the Revolutionary Tradition in the Balkans 1878-1924», στο *East European Quarterly*, τ. 1, αρ. 4 (1968), σσ. 371-400.
- Γεωργιάδου-Κατσουλάκη Α., *Η πρώτη συνδιάσκεψη του ΣΕΚΕ(Κ)*, Φεβρουάριος 1922, Αθήνα 1984.
- Γκούτος Χαρίλαος, *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στη χερσαία Ελλάδα μετά το 1800*, Αθήνα 1985.
- Δερτιλής Γιώργος, *Ελληνική οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1984.
- Dertouzos Demetrios, *The Greek Labour Movement: Its Role in the National Industrial Relations System*, (διδασκατορική διατριβή), The State University of Rutgers, 1962.
- Δημητρίου Μιχάλης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1985.
- Gretsikou Aglaïa, *Cavala: Centre de preparation et de commerce de tabac. L'economie agricole de Thassos et l'émigration temporaire de thassiens comme ouvriers de tabac a Cavala*, DEA, Παρίσι 1986 (δακτ.).
- Dumont Paul, «Une organisation socialiste otomane: La Fédération Ouvrière de Salo-

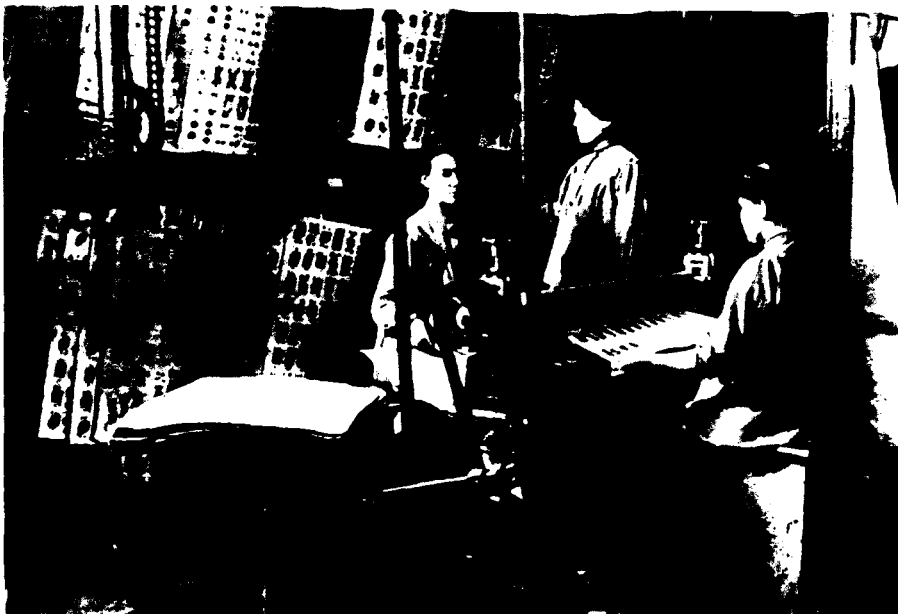
- nique (1908-1912)», περ. *Etudes Balcaniques*, Σόφια 1975, τχ. 1, σσ. 76-88.
- «Sources inedites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire Ottoman au debut du XXème siècle», περ. *Etudes Balcaniques*, Σόφια 1978, τχ. 3, σσ. 16-34.
- «Les organisations socialistes et la propagande communiste à Istanbul pendant l'Occupation Allié 1918-1922», *Etudes Balcaniques*, Σόφια 1979, τχ. 4, σσ. 31-55.
- «The Social Structure of the Jewish Community of Salonica at the End of the Nineteenth Century», *Southeastern Europe*, τ. 5 (1979), τχ. 2., σσ. 33-72.
- Economies Méditerranéennes, Equilibres et Intercommunications, XIII-XIX siècles*, Actes du IIe Colloque International d'Histoire (Centre de Recherches Neohelleniques), Athènes 1986, τ. II, σσ. 537-557.
- Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Αθήνα 1979.
- Esche Matthias, *Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941-1949*, Μόναχο-Βιέννη 1982.
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Επιλογή κειμένων*, Αθήνα (εκδ. Πορεία), χ.τ., χ.χ.
- Ζορμπάλης Σταύρος, *Σημεία του λαού. Σελίδες από την ιστορία του «Ριζοσπάστη»*, 1917-1936, Αθήνα 1978.
- Haurt Georges, «Le début du mouvement socialiste en Turquie. Documents», *Le Mouvement Social*, τ. 45 (1936), σσ. 129-135.
- «Introduzione alla storia della Federazione operaia socialista di Salonico», *Movimento Operaio e Socialista*, τ. 18 (1972), τχ. 1, σσ. 99-112.
- Ηλιού Φίλιππος, *Δημήτρης Γληνός, Άπαντα*, τ. Α' (1898-1910), τ. Β' (1910-1914), Αθήνα 1983.
- Jecchinis Christos, *Trade Unionism in Greece: A Study in Political Paternalism*, Σικάγο 1967.
- «The role of trade unions in the social development of Greece», στο E. Kassalou - U. Damachi, *The Role of Trade Unions in Developing Societies*, Γενεύη 1978, σσ. 51-66.
- Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1986, τ. Α' (σσ. 147-153), τ. Β' (σσ. 395-423).
- Καλιτσουνάκης Δ. - Herkner E., *Το εργατικό ζήτημα*, Αθήνα 1919.
- Καλιτσουνάκης Δημήτριος, «Η κοινωνική και πολιτική νομοθεσία της Ελλάδος», στο *Hellas Jahrbuch*, 1929, σσ. 31-38.
- Καρδάσης Βασίλης, *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.
- Κατούλης Γιώργης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, τ. Α'-Δ', Αθήνα 1976.
- Kitroeff Alexander, «The Greek Seamen's Movement, 1940-1944», στο *Journal of Hellenic Diaspora*, τ. 7 (1980), σσ. 73-97.
- ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. 1-5, Αθήνα 1974-1981.
- Κλαδάς Σωκράτης, *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Αθήνα 1945.
- Κολιού Νίτσα, *Οι ρίζες του εργατικού κινήμα-*

τος και ο «Εργάτης» Βόλου, Αθήνα 1988.

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1956.

Κορώνης Σπύρος, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αθήνα 1944.

Κουκουλές Γιώργος, *Για μια ιστορία του ελλη-*

- νικού συνδικαλιστικού κινήματος, Αθήνα 1983.
- *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, 1938-1984*, Αθήνα 1984.
- «Ο σιδηρούς νόμος του διορισμού προσωρινών διοικήσεων στη ΓΣΕΕ», περ. *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τχ. 27 (1987), σσ. 39-76.
- Kousoulas D. G., *Revolution and Defeat. The story of the Greek Communist Party*, Λονδίνο 1976.
- Κουτσούκαλης Αλέκος, *Η πρώτη δεκαετία του ΚΚΕ, 1918-1928*, Αθήνα 1979.
- *Η δεύτερη δεκαετία του ΚΚΕ, 1929-1939*, Αθήνα 1984.
- Κραβαρίτου-Μανιτάκη Γιώτα, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Κωνσταντινόπουλος Χρήστος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χριστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987.
- *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983.
- Λαζαρίδης Τάκης, «Ζητήματα στρατηγικής και ταχτικής του ΚΚΕ στην περίοδο του Μεσοπολέμου», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 11 (1983), σσ. 36-41.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1978.
- «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στον τόμο: *Μελέτηματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σσ. 49-84.
- Λεοντίδου Λίλα, «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: Η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 60 (1986), σσ. 72-109.

- *Working Class and Land Allocation The Urban History of Athens, 1880-1980*, Λονδίνο 1981 (διδ. διατρ. LSE).
- Λεφούσης Ηλίας, *Το εργατικό κίνημα του Βόλου 1881-1936*, Βόλος 1985.
- Λιβιεράτος Δημήτρης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα (1918-1923)*, Αθήνα 1976.
- *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, Αθήνα 1985.
- *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-1931)*, Αθήνα 1987.
- Μάξιμος Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα 1975.
- Μιχαήλ Σάββας, Παντελής Πουλιόπουλος, *Μια κριτική θεώρηση του έργου του*, (εκδ. Σοσιαλ. Αλλαγής), Αθήνα 1983.
- Μπεναρόγιας Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1975.
- Μοσκόφ Κωστής, *Η εθνική και κοινωνική συνειδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Θεσσαλονίκη 1972.
- *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979.
- *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1978.
- Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στα υπό εκτύπωση Πρακτικά του συμποσίου *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο αστικός εκσυγχρονισμός*.
- Μπαφούνης Γιάννης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στα Πρακτικά του συνεδρίου *Νεοελληνική πόλη*, Αθήνα 1985, τ. Β', σσ. 561-564.
- Μπεναρόγιας Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1975.

στην Ελλάδα (1842-1923), Αθήνα 1985.
 Πλόσκας Χαράλαμπος, *Το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα και την Πάτρα*, Πάτρα 1980.
 Πόλλης Αδαμαντία, «Επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία 1947-1959», στον τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-*

Μπριλλάκης Αντώνης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Ιστορική αναδρομή, κρίση, προοπτικές*, Αθήνα 1980.
 Νεφελούδης Βασίλης, *Μαρτυρίες 1906-1938*, Αθήνα 1938.
 Νικολόπουλος Θεόδωρος, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος 1918-1930*, Αθήνα 1983.
 Νούτσος Παναγιώτης, *The Origins of Greek Marxism. An Introduction*, Ιοαννίνα 1987.
 Παλαιοί Πολεμιστές: *Πόλεμος κατά τον Πόλεμο. Αποφάσεις του πρώτου πανελληνίου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού*, Αθήνα 1975
 Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στον τόμο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σσ. 216-235.
 — «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», Πρακτικά συνεδρίου *Νεοελληνική πόλη*, Αθήνα 1985, τ. Β', σσ. 521-531.
 Παπαγεωργίου Γιώργος, *Γ' μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Αθήνα 1986.
 Παπαδόπουλος Στέλιος, *Η χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο*, Ναύπλιο 1982.
 Παπαμανουσάκης Στρατής, *Το εργατικό ξύπνημα στα Χανιά*, Αθήνα 1977.
 Πατριού-Σταυρίδου Ρένα, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1988.
 Πέγας Γιώργος, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, Αθήνα 1984.
 Phelps Brown, E. H., *The Economics of Labor*, Λονδίνο 1962.
 Πιζάνιας Πέτρος, *Μισθοί και εισοδήματα*

1950. Ένα έθνος σε κρίση, Αθήνα 1984, σσ. 461-468.
 Πουλιόπουλος Παντελής, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;*, Αθήνα 1972.
 «Προλετάριος» και «Διεθνιστής» της Κατοχής, Ανατύπωση κειμένων, Αθήνα 1986.
 Πυργάκη Άννα, *Τα μεταξουργεία στα Μουδανιά. Η συνέχιση της παράδοσης από την παλιά στην καινούρια πατρίδα*, Θεσσαλονίκη 1984 (μεταπτυχιακή εργασία).
 Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1906-1936*, Αθήνα 1987.
 Ροδολάκης Γιώργος, «Ναυτεργατικά της Ύδρας τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αι.», στον τόμο: *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβρόννο*, Ρέθυμνο 1986, τ. Β', σσ. 322-329.
 Σαφλής Δημήτρης, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού*, Αθήνα 1975.
 Σεφέρης Κώστας, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1875*, Αθήνα 1976.
 Σκληρός Γεώργιος, *Έργα*, εισαγωγή-επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, Αθήνα 1976.
 Scott Joan, «Statistical Representation of Work: The Politics of the Chamber of Commerce», στο: S. L. Kaplan - C. J. Koepf (eds.), *Work in France*, Cornell University Press 1986, σσ. 335-363.
 Smith Ole, *Marxism in Greece: The case of the ΚΚΕ*, (MGSA, Symposium in New York, Oct. 1983).
 — «The First Congress of the Socialist Workers Party of Greece: Old and New Problems», *Scandinavian Studies in Modern Greek*, τ. 7-8, (1983-1984), σσ. 107-134.
 «Σπάρτακος», κείμενα 1928 (ανατύπωση), Α-

θήνα 1982· *Κείμενα 1930-1932*, Αθήνα 1986.

Stavrou Nikolaos, *Pressure Group in the Greek Political Setting*, Washington 1970.
 Στίνας Α., *Αναμνήσεις*, τ. Α+Β, Αθήνα 1977.
 Στρατής Δημήτριος, *40 χρόνων αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών 1905-1945*, Αθήνα 1959.
 Τσοκόπουλος Βάσιος, *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάγιστερ*, Αθήνα 1984, σσ. 328-345.
 Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 31 (1979), σσ. 22-30.
 Φύσσας Δημήτρης, «Η εκτός ΚΚΕ κομμουνιστική αριστερά από την Οκτωβριανή Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Επιχειρήματα*, τχ. 2 (1987), σσ. 65-69.
 Χαρίτος Χαράλαμπος, *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η περίπτωση του Βόλου*, Βόλος 1984.
 Ψαρρά Αγγέλικα, «Ιστορία και Μαρτυρολόγιο. Το συνταγολόγιο μιας αποκατάστασης», περ. *Σχολιαστής*, τχ. 63 (1988), σσ. 62-63.
 Vermeulen Hans, «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού (1900-1936)», στον τόμο: *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, επιμέλεια Στάθη Δαμιανάκου, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, σσ. 221-243.
 Wallerstein Immanuel, *Labor in the World Social Structure*, Beverly Hills / London / New Delhi, 1983, σ. 11.